

הפוליטיקה וההלכה – החומה והחוכמה

דוד מ' פויכטונגר

מנחם לורברבוים, פוליטיקה וגבולות ההלכה

סדרת יהדות, מכון שלום הרטמן, ירושלים 2005, 192 עמ'

פוליטיקה – ראוי או מצוי?

אם תשאלו אדם מן הרחוב מהי פוליטיקה, סביר להניח כי תקבלו גרסאות שונות של אותה התשובה: שחיתות, צרות עין, קידום אינטרסים, כבוד ועוד כהנה וכהנה. אם תשובו ותשאלו: מה מקומה של הדת בפוליטיקה, תקבלו את אותה התשובה, ואולי אף חריפה ממנה.

ספרו של מנחם לורברבוים **פוליטיקה וגבולות ההלכה** עשוי לשמש תשתית ראויה ומהוקצעת לתשובה על שתי השאלות גם יחד. בספר זה לורברבוים מבקש לבחון שתי שאלות הנוגעות ליחסים שבין ההלכה כחוק דתי ובין החיים הפוליטיים במציאות הראלית היום-יומית:

א. מה מקומה של הפוליטיקה במסגרת הקהילה הרואה עצמה כפופה לחוק האלוהי?

ב. מהם ההסדרים החוקתיים שתאמץ לעצמה קהילה כזאת? (עמ' 13)

נקודת המוצא בספרו שוללת מכול וכול את פרשנותה המודרנית של הפוליטיקה, דהיינו מאבק גרידא על הקצאת משאבים וקידום אינטרסים, או כפי שהגדיר זאת חוקר מדע המדינה לאסוול (Laswell): הפוליטיקה היא "מי מקבל מה? מתי? וכיצד?" לדעת לורברבוים, הפוליטיקה במובנה הרחב ביותר "עוסקת בהסדרת החברה באמצעות רתימתו של הכוח בהתאם לחוק. מדינה היא התאגדות מתואמת של בני אדם שבה כוחו של השליט ומערכת החוק מלכדים ומכוונים את הגורמים השונים בחברה, להסדרה ולוויסות יחסיהם" (עמ' 35-36). ובמקום אחר הוא כותב כי הודות לכך שחכמי ימי הביניים היהודים השכילו לקשור בין הרעיון ההלכתי של "הוראת שעה" לקידומו של הסדר החברתי, הפכה הפוליטיקה לתחום "הנענה למציאות החברתית על כל מרחביה ותביעותיה. הפוליטיקה מעניקה לגיטימיות לתהליך המתמשך של חקיקה אזרחית ופוליטית על ידי מוסדות הממשל של הפוליטיאה, כאמצעי להשלטת סדר באנדרלמוסיה הטבעית של החיים החברתיים" (עמ' 147).

לורברבוים טוען כי לדעת הוגי ימי הביניים בספרד אין להלכה, כמערכת משפט דתית, הכלים המתאימים להסדרת החברה המדינית. קיומו של מנגנון שלטוני במציאות הוא לפיכך הכרחי וממלא את החלל שנפער.

חילון – מהו?

כבר בתחילת הספר מציב לורברבוים את המסגרת התיאורטית ואת גבולות הדיון שבהם יתמקד. מושג ה"חילון" שהוא משתמש¹ בו עלול להביא את הקורא המודרני (והפוסט-מודרני) לידי המחשבה המזהה בינו ובין תופעת החילון שאפיינה – ועודה מאפיינת – את התרבות המערבית בעת החדשה.² לפיכך המחבר מדגיש כי הפוליטיקה כתפיסה מחולנת משמעה פעילות ה"נתפסת כתחום פעילות ארצי, תחום של חול, ולא כפררוגטיבה אלוהית" (עמ' 16). זאת ועוד, בצדק רב מחדד לורברבוים כי החילון בתפיסה המודרנית מקורו בחשיבה הנוצרית, והוא מאפיין את שחרורה של האנושות מ"חיבוק הדוב" של הכנסייה הקתולית בימי הביניים, שחרור המלווה באימוצם של ערכים, נורמות והתנהגויות חלופיים. חילון במובן זה לא התקיים אצל בעלי ההלכה בימי הביניים היות ו"אלו לא החזיקו אפילו במושג החילון במובנו הצר שכן הם תפסו את עצמם כמי שמחויבים לגמרי למסורת הרבנית ההלכתית" (שם).

לורברבוים מבקש אפוא למתוח רצף תמטי וכרונולוגי בהתפתחות מושג הפוליטיקה ואופני השימוש בו ביחס להלכה בקרב חכמי ספרד. ר' משה בן מימון (הרמב"ם, 1138-1204) ורבנו ניסים מגירונה (הר"ן, 1310-1376) משמשים בספרו ציוני דרך משמעותיים במסורת **המחלנת** את הפוליטיקה בהלכה היהודית. לאמור: אם הרמב"ם ראה את הפוליטיקה כ"תיקון הגוף", כחלק אינהרנטי מתכליתו הכוללת של האדם,³ הרי הר"ן העמידה בנפרד, לצדו של החוק התורני.⁴ הפיתוח הרעיוני לשינוי מעמדה של הפוליטיקה ביחס להלכה עובר דרך בית-מדרשם של חכמי ברצלונה – ר' משה בן נחמן (הרמב"ן, 1195-1270) ותלמידו ר' שלמה בן אברהם אדרת (הרשב"א, 1235-1310).

הבהרת שני המושגים – פוליטיקה וחילון – בתוך מסגרת הדיון היא אפוא חשובה ונצרכת, ומשמשת "פרוזדור" ראוי בכניסתנו לטרקלין הדיון.

מבנה הספר

בבואי לעמוד על מבנה הספר ומאפייניו, אקדים הערה מתודולוגית:

- 1 המילה Secularizing מופיעה בשם ספרו אשר יצא באנגלית: Menachem Lorberbaum, *Politics and the Limits of Law: Secularizing the Political in Medieval Jewish Thought*, California, Stanford University Press, 2001.
- 2 ניתוח התגובות השונות של האורתודוקסיה לתופעת המודרנה נדון בהרחבה בכמה מקומות. ראו לדוגמה מאמרו של אביעזר רביצקי, 'חדש מן התורה? על האורתודוקסיה ועל המודרנה', **חירות על הלווחות**, תל-אביב 1999, בייחוד עמ' 161-171.
- 3 דגם המאופיין באיחוד של שני הרכיבים, הפוליטי וההלכתי. על כך ראו Jacob Blidstein, 'Ideal and Real in Classical Jewish Political Theory', Zvi Gitelman (ed.), *The Quest for Utopia: Jewish Political Ideas and Institutions through the Ages*, New York 1992, pp. 41-66.
- 4 רביצקי במאמרו 'דת ומדינה: דגמים מתחרים במחשבה היהודית', **חירות על הלווחות**, תל-אביב 1999, עמ' 63-70, מאפיין את גישתו של הר"ן כ"דו קיום וכפילות משפטית".

הדין על אודות יחסי הפוליטיקה וההלכה מתקיים בשלושה מרחבים: **המרחב הסוציולוגי** המדגיש את השיח הפנים-יהודי; **מרחב הזמן**, הנפרש על פני תקופה של כשלוש מאות שנה; ו**מרחב המקום**, שהוא ספרד. עם זה השכיל לורברבוים באופן מחושב "לחרוג" במעט מכל אחד משלושת המרחבים, ולהוסיף עושר רעיוני ותאורטי למרחבי הדין, כדי להעניק לקורא הזדמנות להבין את תקופת פועלן של כל אחת מהדמויות ואת האווירה האינטלקטואלית שחיו בה.⁵ תוספות אלו לא רק שאינן מטשטשות את טיעונו של לורברבוים, אלא מוסיפות לו נופך ונדבך חשובים.

בחלקו הראשון של הספר מציג המחבר את מאפייניו של מושג הפוליטיקה כפי שהם עולים מתוך כתביו ההגותיים וההלכתיים של הרמב"ם – **מורה הנבוכים ומשנה תורה**. בכך הוא מבקש למלא מבעד לפריזמה הפוליטית את החלל שיצר המחקר בין תפיסת הרמב"ם "הפילוסוף" לתפיסת הרמב"ם "ההלכתי".

באופן כללי אפשר לומר שהיות והפוליטיקה נתפסת כמעשה חוץ-תורני, הנטוע בשיקול דעתו של המלך המחוקק (הרגולטור),⁶ הרי שאלת המתח והסתירה בין המונרכיה הקונסטיטוציונית לסמכות האלוהית נותרת לדידו של הרמב"ם בלתי פתירה. דומה כי דווקא מתוך ערנותו לבעיה זו נטה הרמב"ם לערפל את המתח בכתביו השונים.⁷ עם זה קובע לורברבוים⁸ בצדק כי הפוליטיקה, על-פי הרמב"ם, אינה בבחינת "כלי" בלבד המסתכם בהבטחת קיומה וסידורה של החברה על מנת להבטיח את ייעודה הרוחני של האומה ותו לא (כפי שאפשר ללמוד מדבריו של בלידשטיין).⁹ יש לה **מעמד ומטרות בפני עצמן גם בעולם הראליסטי**.

בקצהו של הקו הרעיוני והכרונולוגי ניצב כאמור הר"ן. תפיסתו את מקומה של הפוליטיקה כנפרדת ואוטונומית ביחס להלכה מוצגת במפורש בדרוש האחד-עשר של דרשותיו.¹⁰ לדעת הר"ן ניצבות שתי מערכות משפט המובדלות ומובחנות זו מזו: משפט התורה הנתון לעם היהודי בלבד, ומשפט האומות "וישראל צריכין זה כיתר האומות". בעוד הראשון "יחוייב להעניש איזה איש כפי משפט אמיתי", במשפט השני "יחוייב להענישו כפי סדר מדיני וכפי צורך השעה".¹¹

לורברבוים מסיק מדרשה זו כי "התיאוריה הפוליטית של הר"ן מתאפיינת בתפיסה רדיקלית של האוטונומיה של הפוליטיקה, המדגישה את דחיפותם של צרכי השעה לעומת ההלכה". אליבא

5 לדוגמה, אך טבעי הוא כי בהיות השיח מצוי בעיקר במרחב הראשון, מרבה לורברבוים להרחיב דווקא בו, ומדגיש פחות רעיונות אינטלקטואליים מהשיח הנוצרי אשר יכלו לשמש קרקע פורייה להבנת התפתחותה של הפוליטיקה.

6 צורת המשטר העדיפה לדידו של הרמב"ם.

7 לסקירה נרחבת של הדברים ראו את הפרק הרביעי 'משבר קונסטיטוציוני ופתרונו המשיחי', עמ' 103-84.

8 עמ' 83-81.

9 בלידשטיין (לעיל, הערה 3), עמ' 44.

10 אריה פלדמן (עריכה ומבוא), **דרשות הר"ן**, ירושלים תשל"ז, עמ' קפט-ריא.

11 שם, עמ' קפט – משם כל הציטוטים. וראו דיונו של לורברבוים בעמ' 162-148.

דלורברבוים הר"ן מציע "הסדר קונסטיטוציוני של שתי מערכות משפט משלימות: משפט התורה ומשפט המלוכה".¹²

בתחילת חלקו השני של הספר דן לורברבוים בתפיסות ההלכתיות וההגותיות אשר קדמו לר"ן, ובהן הוא רואה תשתית ותנאי מקדים לעמדתו המפורשת של הר"ן. ברמב"ן וברשב"א הוא רואה כאמור את שתי הדמויות המרכזיות אשר השפיעו על מעמד הקהילה ועל תפיסתה כישות פוליטית אוטונומית.

בצדק רב התעכב המחבר על הרשב"א וראה בו נקודת ציון משמעותית בהבנת הפוליטיקה. יתר על כן, לעניות דעתי הרשב"א הוא קו פרשת מים בהבנת המושג ומסתמן כ"גיבור הסמוי" בחיבורו של לורברבוים, בהכשרתו את הקרקע לעמדתו המהפכנית של הר"ן.¹³ טענה זו אבקש להרחיב להלן.

הרשב"א כתב תשובה מרתקת לר' יעקב בן הכסף מטולדו,¹⁴ שממנה עולה כי הוא אכן העצים את הממד הפוליטי בפסיקת ההלכה בסוגיית הציבור, והעלה אותו למעמד "מעין אוטונומי". ר' יעקב ביקש מהרשב"א עצה כיצד לנהוג עם עוברי עבירות המאיימים בהתנהגותם על יציבותו של הסדר החברתי בקהילתו. בתשובתו לר' יעקב ניכרת יכולתו של הרשב"א "לקרוא" את המציאות הריאלית ולכוון את פסיקתו לאורה. כהקדמה לעצתו מדגיש הרשב"א את חשיבותה של סוגיה זו. הבעיה הפוליטית מועלית לדידו למדרגת "מצווה" ו"מצווה רבה":

כי לכל זמן מזומן, והעלמת עין מן העובר, לעתים מצוה, והכל לפי צורך השעה. והחכם מעלים עין לעתים בקלות. ואני רואה שצריך שיתחזק ענין התקנות בתחילה, ולא יכנס במחלוקת. וכבר ידעת ענין מלכנו הראשון שאול, כי היה כמחריש (יש להרגיש על זה, שהרי מצינו דבעבור זה נענש שאול המלך, משום דמחל על כבודו, וניטל המלכות ממנו, כמ"ש ביומא כ"ב ע"ב.¹⁵ אם לא שנאמר דרבי המחבר ז"ל השמיענו טעם לשאול המלך, על הנהגה הזאת, וללמוד ממנו בהדרגה וק"ל.) והעלמת עין בדבר זה, עד אשר יחזקו זרועות העומדים על הפקודים, מצוה רבה.

אופן ניהולה של המערכת הפוליטית אינו בבחינת חוכמה פוליטית מעשית גרידא. אדרבה, הוא בגדר "מצווה" ו"מצווה רבה"! הרשב"א קורא לר' יעקב לנהוג במתינות הראויה והמושכלת כדי לשמר את השקט בקהילה. הוא נסמך בעמדתו על קביעת הגמרא כי תהליך הדחת שאול מהמלוכה החל מרגע שמחל על כבודו (שהיה "מחריש" בעת שחלקים בעם קטרגו עליו ועל אופן התנהלותו נוכח המשבר עם אנשי יבש גלעד). אין הרשב"א מבקש מר' יעקב להתעלם מהתנהגות עוברי

12 לורברבוים, עמ' 162. יש שראו בתפיסתו החדשנית של הר"ן בסיס לדיון על אודות זהותה של מדינת ישראל עם הקמתה ועל יחסי העוצמה הראויים להתקיים בין הרשות המדינית לרשות התורנית. לסקירה וניתוח העמדות ראו לדוגמה ספרו של אשר כהן, **הטלית והדגל**, ירושלים 1998. ובייחוד ראו את דיונו בפרק הרביעי (עמ' 72-88), שבו הוא מציג את שני המודלים של תפיסת חזון "מדינת התורה".

13 שלא כמו הר"ן, הרשב"א לא כתב חיבור מסודר שבו הוא פורש את משנתו הפוליטית. גישתו נחשפת מליקוט מאמריו המופיעים במקומות שונים בפסיקתו בשו"ת, מהיגדיו ומפרשנויותיו לאגדות התלמוד.

14 **ש"ת הרשב"א**, חלק ה, רלח.

15 יומא כב, ע"ב: אמר רב יהודה אמר רב: מפני מה נענש שאול? מפני שמחל על כבודו. שנאמר (שמואל א' י) 'ובני בליעל אמרו מה ישענו זה ויבזהו ולא הביאו לו מנחה ויהי כמחריש' וכתוב (שמואל א' יא) 'ויעל נחש העמוני ויחן על יבש גלעד וגו'.

העברות, אלא "להעלים עין". בבוא השעה, כאשר "יחזקו זרועות העומדים על הפקודים", אז ראוי יהיה לבוא בחשבון עם העוברים – זוהי "מצווה רבה"¹⁶ ומסיים הרשב"א את הקדמתו לתשובה:

והמקיים את המצוה, עשה סמוכות לתקנה, ובנה לה חומה בצורה. ואחר תחזקנה ידך, ומלכת בכל אשר תאוה נפשך.

במקומות אחדים משתמש הרשב"א במושג "גדר תורה" ו"חומה בצורה" בכל הנוגע להיבטים הקשורים ליציבות חברתית במסגרת הפוליטית. "החומה הבצורה" היא חיזוק לרעיון ה"גדר". היא מונעת את אפשרות חלחולם פנימה, לתוך המרחב, של תופעות ורעיונות חיצוניים העלולים להפר את האיזון ואת הסדר הציבורי. הגדר והחומה, שאותם דואג הרשב"א לבנות ולהציב, הם לשיטתו תנאי יסודי למנגנון שלטוני ראוי ולהקניית היציבות הקהילתית הנדרשת. השימוש ברעיון ה"גדר" הוא ביטוי למעמדה הדיאלקטי: היא חלק מתוך המרחב הפנימי, ועם זה פניה לכיוון החוץ – כהגנה. אף הפוליטיקה – כמו הגדר והחומה – היא חלק קוהרנטי מעולם פנימי תורני, ובה בשעה פניה הם גם לחוץ – בהגנה על המרחב הפנים-קהילתי מפני תופעות חיצוניות ובחתימה לשמירת צביונו הייחודי ויציבותו של הציבור. לנוכח טיעונו המרכזי של לורברבוים בספר על אודות קידומו הרעיוני של מושג הפוליטיקה אל מחוץ לשדה ההלכתי, דומה כי הרשב"א אכן העניק ממד "מעין אוטונומי" לפוליטיקה והיה ציר מרכזי בתהליך זה. תהליך זה הגיע בתפיסתו של הר"ן אל נקודת הסיום, בהצבתה של הפוליטיקה כשדה נפרד הניצב לצדה של התורה.

ואולם מהתשובה שנתן הרשב"א לר' יעקב עולה שאלה הנוגעת לטיעון נוסף החבוי בדבריו של לורברבוים. האם באמת קיימת חפיפה בין "חילוניות" ובין "חוץ-תורני" בכל היחס לפוליטיקה?

שימושו של הרשב"א במונחים "דתיים" כ"מצווה" וכ"מצווה רבה" בכל הנוגע להסדרת היחסים בתוך החברה אינה הופכת את הפוליטיקה לרעיון חילוני, על-פי הבחנתו של לורברבוים. הפוליטיקה אצל הרשב"א היא דיאלקטית דווקא, שכן היא פונה לחוץ ובה בעת היא עדיין נשארת במרחב ההלכתי. נכון, מרחב שיקול הדעת האנושי המוענק לפוסק, אליבא דרשב"א, הוא רחב, אולם כל זאת נעשה בתוך המרחב ההלכתי. ה"חילון", כמונח שבו משתמש לורברבוים, נותר לפיכך יתום לנוכח דברים אלו.

את גישתו של הרשב"א כציון דרך בהתפתחות הרעיונית של הפוליטיקה הציג לורברבוים בפרק 'הקהילה כישות פוליטית' (הפותח את חלקו השני של הספר). על סמך תשובות אחדות הצביע המחבר בצדק על סוגיית הציבור (המוצג בחיבורו במופעים שונים, כגון "הקהלה", "קהלות הקדש", "קהילה") כנקודה ארכימדית בהבנת תפיסתו של החכם הברצלוני.¹⁷ הצגת עמדת

16 כדוגמה להתנהלות הרצויה מבחינה פוליטית, הנוגדת את מדיניותו הרופסת של שאול, מביא הרשב"א את צוואת דוד לשלמה בנו (מלכים א' ב), שבה הוא ציווה עליו להיפרע מהמורדים, ממש לפני מותו ומיד בראשית מלוכת בנו.

17 בהקדמה לספרו מזהה אולמן (Walter Ullman, *Medieval Political Thought*, New York 1970) שני מודלים של מקורות הסמכות אשר אפיינו את הפוליטיקה הנוצרית באירופה בימי הביניים. המודל הראשון אשר שלט עד המאה השלוש-עשרה (תקופת פעילותו של הרשב"א) הוא 'הסמכות היורדת מהאלי' (Descending Thesis). על-פי מודל זה העוצמה הפוליטית נובעת מהיותה דתית. אלוהים שולט בעולם באמצעות שליחיו. אשר על כן אפשר להבין את היקף עוצמתה של הכנסייה הנוצרית בהיותה שולטת על המרחב הגאוגרפי, הדתי-תרבותי והפוליטי-

הרשב"א דווקא במקום זה של הספר יוצרת אצל הקורא תחושה כי הציבור כ"ישות פוליטית" הוא תרומה וחינוך בלעדיים של הרשב"א להתפתחות חילונה של הפוליטיקה, ולא היא. מעמדו של הפוסק המקומי בתפיסתו של הרשב"א ויחסי הגומלין המתקיימים בין הפוסקים המקומיים שבכל אתר ואתר ובין הפוסק הראשי משמשים אף הם נקודות ציון חשובות בהבנת התפתחותה של הפוליטיקה.¹⁸ יחסו לחוכמות החיצוניות לתורה¹⁹ ופולמוסיו הרבים עם יהודים ועם לא-יהודים משמשים נדבכים משלימים לתפיסה מחלנת של הפוליטיקה שאינה קשורה בהכרח לסוגיית הציבור כישות פוליטית.

הרשב"א – הרמוניה ודיאלקטיקה של ראוי ומצוי

בסיכומו של הספר כותב לורברבוים:

הרמב"ם, הרשב"א והר"ן הם דובריה הראשיים של העמדה המחלנת של הפוליטיקה בימי הביניים. האופן שבו המשיגו את הפוליטיקה ותפסו את תפקידו של החוק קבע את המתאר הפוליטי של האומה שהכירה בשלטון האל ובסמכות חוקיו. השילוב בין הצדקה תיאורטית של יסודותיה הטבעיים של הפוליטיקה, לבין הטיעון הקונסטרוקטיבי למען האוטונומיה והקדימות של הפוליטיקה על פני החוק האלוהי יוצר תפיסה מחלנת של הפוליטיקה (עמ' 163).

לאור האמור לעיל יש מקום לחדד את טיעונו של לורברבוים. ראשית, הרשב"א אכן היה ציון דרך משמעותי ביותר בהתפתחותה של הפוליטיקה. אם הר"ן הוציא את הפוליטיקה אל "מחוץ לגדר", הרי זה הודות לרשב"א אשר דאג למצב אותה ככזאת. שנית, הפוליטיקה אכן הופכת להיות סוגיה "חוץ-תורנית", כאפיון המחבר, אולם לא "חילונית" כמובחנת מהספרה הדתית. לשיטת הרשב"א הפוליטיקה היא "מעין אוטונומית" – עדיין "דתית" ומהווה חלק מהספרה ההלכתית, ועם זה נתונה לשיקול דעתו האוטונומי של הפוסק. על-פי שיטתו הצביע הר"ן על הפוליטיקה כאיחוד של ה"חילונית" עם ה"אוטונומיות" והציב אותה בגלוי ובמפורש בצדה של ההלכה, כעצמאית ובלתי תלויה.

בירורקטי באירופה. החל מתקופה זו אנו עדים לתמורה פוליטית רבת משמעות הנגזרת מהמפגש הטעון עם המודל השני, 'הסמכות העולה מן העם' (Ascending Theory). על-פי מודל זה מרכז הכובד עובר לחברה (ובתוכה האינדיבידואל). דומה כי תפיסתו של הרשב"א המעניקה עוצמה לציבור בניהול אורחות חייו והתנהלותו האוטונומית עולה בקנה אחד עם המודל השני שהציג אולמן בטענתו.

18 לורברבוים מדגיש נכון כי הרשב"א העניק סמכויות למנהיגי הציבור המקומיים, וראה בהם אחראים על קהילותיהם (עמ' 135-136). ואולם ראוי להוסיף כי בה בעת ראה אותם הרשב"א גם כמי שכפופים לתכתיביו ולפסיקותיו של הפוסק הראשי. ראייה דיאלקטית זו המשלבת פנים וחוץ בהתנהלות הקהילה מצויה אצל דניאל אלעזר וסטיוארט כהן (עדת בני ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 161-178) כשילוב של שאיפות "צנטריפוגליות" ו"צנטריפטליות", כחלק מתפיסה פוליטית פדרטיבית.

19 "החוכמות החיצוניות" לתורה כוללות את יחסו המורכב והמרתק לשימוש המעשי והתאורטי במדע הרפואה ובמדע הפילוסופיה. בכל הנוגע ללימוד ספר המטפיסיקה לאריסטו שהחל להתפשט בקהילות דרום צרפת לקראת סוף המאה השלוש-עשרה ותחילת המאה הארבע-עשרה, נקט הרשב"א עמדה שמרנית המתנגדת ללימוד זה לפני מלאת לאדם עשרים וחמש שנים.

מדברים אלו עולה כי לא ברור שאכן התקיים מתח מפורש וגלוי במשנתו של הרשב"א בין הראלי לאיִדאי, בין הראוי למצוי. איננו מוצאים בחיבוריו של הרשב"א הנגדה, עימות בין שני העולמות, כפי שעולה במפורש בגישתם של הרמב"ם ושל הר"ן. דומה כי גישתו של הרשב"א היתה דיאלקטית ביסודה, בבחינת שני צדדים לאותו המטבע. המפגש בין שני העולמות המשמשים בתודעתו של הרשב"א יצר גישה הרמונית שלפיה משלים כל עולם את חסרונו של השני. פסיקתו והגותו נגזרות מדואליות זו.

לסיכום, ספרו של לורברבוים הוא חיבור חשוב ביותר ויש בו תרומה ייחודית לדיון על אודות החשיבה הפוליטית. הוא כתוב בצורה בהירה ומשמש מאיץ, כאמור בפתחת הדברים, להמשך העיסוק בשאלת התפתחותו של מושג הפוליטיקה ומופעיו השונים במרחב היהודי בכל הזמנים, בבחינת "אין הקומץ משביע את הארי".